

CULTUUR IN DE MIDDELEEUWEN

MAERLANT, REINAERT, RUUSBROEC – EN DE SPEURTOCHT NAAR HUN CONTEXT

Dankwoord uitgesproken bij de uitreiking van de Spinoza-premie 1995 op 24 oktober 1995 in de Nieuwe Kerk te Den Haag

Mijnheer de Staatssecretaris,
Leden van het Algemeen Bestuur van NWO,
Leden van de Spinoza-jury,
Dames en heren –

Astronomie was niet Jacob van Maerlants sterke punt. In verschillende van zijn geschriften doet hij de compositie van de hemel voor zijn doen in korte verzen af, en besnoeit hij de omstandige beschouwingen die hij dienaangaande aantreft in zijn Latijnse bronteksten. Voor inlichtingen omtrent het bovenmaanse kon het dertiende-eeuwse Nederlandstalige publiek beter te rade gaan bij de zgn. *Natuurkunde van het geheelal* van broeder Geraert, die in tweeduizend verzen een adequate inleiding in de toenmalige kosmologie verschaft.

Maar voor vrijwel alle overige kennisgebieden was Maerlant absoluut hun man, de schrijver die eerder dan wie ook in alle Europese volkstalen een brug sloeg tussen wetenschap en leken. De wetenschap die hij ontsloot, had voor een belangrijk deel betrekking op de natuur in brede zin des woords: biologie, geografie, geneeskunde, mineralogie, en volkenkunde – door Maerlant zoveel mogelijk tot een boeiend verhaal berijmd, en voor de happy few die zich dat konden veroorloven door miniaturisten van bijpassende illustraties voorzien. Het doorbladeren van het oudst-bekende handschrift van Maerlants grote biologieboek *Der naturen bloeme* – een handschrift dat nog tijdens het leven van de schrijver zelf tot stand gekomen is, en hoogstwaarschijnlijk in het Brugse waar hij toen zelf werkte – heeft dus door de meer dan vijfhonderd plaatjes iets van kijken naar een dertiende-eeuwse natuurfilm – ook al omdat de illuminatie flinke nadruk legt op wat van oudsher tot op heden een groot deel van de fascinatie van de natuur uitmaakt: de wonderen ervan.

In het exacte geweld van hedenmiddag lokt deze dertiende-eeuwse wereld onvermijdelijk een gevoel van enige vertedering uit, en lijkt zij bovenal te illustreren hoe ver de wetenschap is voortgeschreden in de zeven eeuwen die sindsdien verstreken zijn. Iets van

die voldoening gun ik iedereen op deze feestelijke dag, zolang men maar bereid blijft deze middeleeuwse beelden ook te nemen voor wat ze historisch gesproken zijn: de getuigen van een tijd die diep respect verdient, en wie weet zelfs voor ons nog iets van teken is: toen kunst en wetenschap, en dichters en geleerden nog niet zo ver waren vervreemd, en science en liberal arts elkaar nog veel te zeggen hadden.

In zo'n nog ongedeeld klimaat past tevens Maerlants favoriete intellectueel: niet Archimedes, zelfs niet Augustinus - maar Aristoteles, de man die naar zijn zeggen *met rechte wel de eerste es; want hi van alre philosophyen, van alre natuerliker clergien, boven allen heidine die ooit waren crone draghet inder scharen*. Dat Aristoteles die kroon kreeg opgezet, werd eens te meer bevorderd door zijn vorstelijke antecedenten als leermeester van Alexander de Grote, het tweespan van een jonge vorst en zijn geleerde mentor, dat als koningskoppel het ideale rolmodel behelsde voor Maerlants eigen werk. Hij schreef dit immers in de onmiddellijke entourage van graaf Floris de Vijfde, die piepjong voor de immense taak te staan kwam om leiding te geven aan het graafschap Holland-Zeeland, nadat zijn vader door de Friezen was gedood.

Dat Maerlants schrijverschap en Floris' opvoeding iets met elkaar te maken zouden hebben, is voor het eerst geopperd in de negentiende eeuw. Deze prikkelende hypothese heeft dankzij het onderzoek dat ik de afgelopen jaren met studenten en promovendi heb mogen verrichten heftig aan waarschijnlijkheid gewonnen - waarover veel meer in het boek dat ik het afgelopen academisch jaar heb kunnen schrijven op het nooit genoeg geprezen NIAS, en dat volgend jaar onder de titel *Maerlants wereld* zal verschijnen. Daarin ligt grote nadruk op het begrijpen van Maerlants oeuvre tegen deze achtergrond, en wordt getracht om het ontstaan en het profiel van Maerlants werk begrijpelijk te maken als literair opvoedingsprogramma voor een jonge vorst op weg naar heerschappij, bij voorkeur naar een kroon; want de drang om net als zijn jonggestorven vader ooit een koningskroon te dragen is graaf Floris heel zijn leven blijven bezielen - en zoals ik denk te hebben aangetoond is die obsessie met het koningschap net zo kenmerkend voor Maerlants werk. Literatuur en leven blijken hier in nauwe wisselwerking te staan, en verhelderen elkaar wederzijds.

Dit geldt dus voor Jacob van Maerlants werk in zijn heel specifieke context van ontstaan, maar is in bredere zin karakteristiek voor hoe

wij in Leiden de Middelnederlandse literatuur benaderen – vanuit een overtuiging namelijk waarin wij door het onderzoek in deze jaren steeds meer zijn gesterkt: dat een zo scherp mogelijke blik op de historische omgeving waarin deze literatuur ontstaat en functioneert, op fundamentele wijze bijdraagt tot een juist begrip ervan. Vaak kan de context veel omtrent de literatuur verhelderen – maar soms komt zo alleen maar des te schrijnender aan het licht hoe weinig wij in feite van de middeleeuwen weten. Alleen al om die reden zal ik zeer opgelucht zijn als wij straks zouden mogen horen dat nog altijd niet bekend is hoe het heelal nu feitelijk ontstaan is. Want ik zal het U nog sterker vertellen: wij weten nog niet eens hoe of de Middelnederlandse letterkunde is ontstaan!

Geen zinnig mens zal immers *Hebban olla vogala* tot oerkrak willen uitroepen; hoewel de regeltjes bij mij evenveel romantiek oproepen als bij de man die ze nu negenhonderd jaar geleden neerschreef, en ze in hun materiële nietigheid toch iets van de glanzende kiemcel symboliseren van waaruit literatuur ontstaat. Ik wil er nu echter niet lang bij stilstaan, en de aandacht richten op een iets latere periode in de literatuurgeschiedenis, als het heelal der Middelnederlandse letterkunde reeds indrukwekkend blijkt te zijn uitgedijd. Daar nemen we iets waar dat even kolossaal is als raadselachtig: dat wij nog altijd niet weten in welke context nu precies de eerste grote bloei der Middelnederlandse letterkunde plaatsheeft. En dat is extra erg, omdat het hier nu juist zulke schitterende literatuur betreft, waaronder dit toch wel de grote parel is en blijft: *Vanden vos Reynaerde*, oftewel kortweg de *Reinaert*. U kent het eerste vers waarschijnlijk wel, waarin zich de auteur voorstelt als *Willem die Madocke makede* – zoals U weet is die *Madoc* compleet verdwenen. Maar ook het meesterwerk dat wij nog wél van Willems hand bezitten, de *Reinaert* dus, is bij alle onderzoek dat er reeds naar is verricht, in wezen nog altijd een raadsel: omdat nog steeds vergaand onzeker is wie deze Willem was, wanneer hij schreef en voor wat voor publiek – zoals dat trouwens evenzeer een raadsel is voor alle ridderromans waarmee de *Reinaert* vaak op parodiërende wijze is verbonden. Daarmee zweeft deze eerste grote bloeiperiode uit de Nederlandse literatuurgeschiedenis nog altijd in het luchtledige.

Hier dringt zich een dilemma op waar ik nog lang niet uit ben. Enerzijds moeten wij ernstig vrezen dat wij op dit gebied voor altijd in het duister zullen blijven tasten, simpelweg omdat wij alle harde gegevens daaromtrent uit de tijd zelf moeten ontberen. Dat is dan

een heel lelijke streep door de rekening van onze benaderingswijze: dat een van de belangrijkste objecten der medioneerlandistiek zich zou verzetten tegen een contextuele aanpak. Het zou een ernstige hinderpaal betekenen om deze als paradigma te hanteren voor een nieuwe grote wetenschappelijke literatuurgeschiedenis van onze middeleeuwse letterkunde – en dat is toch wel degelijk waar ik met de Spinozagelden naar toe zou willen werken. Daarom alleen al heb ik nog niet alle hoop verloren op een tweede mogelijkheid: dat nieuw en nader onderzoek van de materie wellicht toch ooit een meer gefundeerde hypothese zou kunnen opleveren omtrent de context van de *Reinaert* en aanpalende literatuur. We belanden dan in de sfeer van het zeer risicodragende onderzoek dat NWO zo graag bevordert ziet; dat zou in dit geval betekenen dat een briljante jonge doctor met een gezonde hang naar masochisme voor een jaar of vier de woestijn wordt ingestuurd, voor lief nemend dat hij er enkel uitgedroogd en sterk vermagerd en zonder grensverleggend boek uit terugkeert. Ooit hoop ik nog eens in zulke onbekrompen onderzoeksomstandigheden te verkeren dat je die gok op een compleet échec gewoon durft nemen – en ik geef toe dat deze premie daarvoor meer dan ooit het aangewezen moment lijkt.

Maar weet U (en nu ziet U mijn dilemma): je bent behalve onderzoeker ook nog Nederlander, zoon van het land waar men op guldens pleegt te passen – en ook nog eens neerlandicus, afkomstig uit de doorgaans mondjesmaat voorziene geesteswetenschappen waar men zich al helemaal geen waagstukken kan permitteren – en zoveel geld is twee miljoen nu ook weer niet... Bovendien vragen bij de planning van het onderzoek ook hoogst aantrekkelijke alternatieve opties om de aandacht, die óók belangrijk zijn en veel gewisser resultaat beloven. Die andere mogelijkheden zie ik voor een belangrijk deel in een domein dat zich de laatste jaren wel bij uitstek aandient voor een historiserende benadering: de Middelnederlandse geestelijke, religieuze letterkunde. Daar wordt wat mij betreft ruimschoots gecompenseerd wat wij rondom de *Reinaert* tekort komen; er is hier materiaal in overvloed, dat grote inzichten belooft wanneer wij deze middeleeuwse literatuur onder het vergrootglas van de context leggen. Het gaat daarbij om een rijk en zeer verweven complex van belangwekkende teksten, uiteenlopend van in hun eigen tijd belangrijke maar thans vrijwel vergeten werken en auteurs, tot aan de meest beroemde van destijds en nu.

Centrale figuur is Jan van Ruusbroec, de grote veertiende-eeuwse mysticus uit het klooster Groenendaal, auteur van elf

prozatractaten van een zeldzame allure. Al in zijn eigen tijd werd Ruusbroec vereerd als grote meester; en het al bijna even meesterlijke onderzoek dat bovenal van theologische zijde naar zijn oeuvre is verricht, heeft een enorme vlucht genomen in de beschrijving van zijn leer – een hoge vlucht ook in die zin dat het zich goeddeels heeft losgemaakt van Ruusbroecs aardse context. Dat is bepaald niet onbegrijpelijk, waar het hier gaat om zeer diepzinnige mystiek, gericht op eeuwigheid en transcendentie – maar toch wint in het actuele onderzoek het besef veld dat deze sterk vergeestelijkte kijk op Ruusbroec, met alle respect, beperkt is, en dat ook Ruusbroecs metafysica een duidelijke historiciteit kent. Vandaar dat wij in deze jaren een trend zien in het onderzoek – in Leiden, maar ook sterk bij Vlaamse collega's met wie het altijd weer een groot plezier is om te mogen samenwerken – om Ruusbroec in zijn context te beschouwen. Enigszins gechargeerd, maar hopelijk wel beeldend zou men kunnen zeggen dat het oude onderzoek vooral geïnteresseerd was in de lijn tussen de denker en de duif, en tegenwoordig meer in wat zich afspeelt op de horizontale as tussen de schrijver en zijn boeken.

Naarmate men zich daarin meer verdiept, blijkt de beroemde miniatuur steeds meer een *ideële* voorstelling van zaken: van de onthechte mysticus die nauwelijks van deze wereld is. In werkelijkheid schreef Jan van Ruusbroec zijn tractaten uiteraard niet onder een boom, en zelfs voor een groot deel niet in de abdij Groenendaal. Het leeuwedeel van Ruusbroecs oeuvre, waaronder zijn hoofdwerk *Die gheestelike brulocht* [=over het spirituele huwelijk tussen Christus en de menselijke natuur], schreef hij in de context van het turbulente Brussel, waar hij de kapelaan was van een woelige stadsparochie alvorens hij zich met een groepje geestverwanten in het Zoniënwood vestigde. De werken die hij dáár ging schrijven, lijken soms wel supplementen bij de teksten uit zijn eerste periode voor een nieuw publiek, primair van kloosterzusters in wier richting Groenendaal actieve zielzorg bedreef. Ze hebben een dienovereenkomstig specifieke strekking, terwijl de Brusselse geschriften juist, en heel begrijpelijk, een veel bredere kring van godsvrienden proberen te bereiken. Het verschil in context en strekking correleert met een verschil in hun receptie: want het zijn juist de vroege, meer generalistische basiswerken die het breedste onthaal hebben genoten, en via welke Ruusbroec heeft kunnen uitgroeien tot de waarschijnlijk meest verbreide auteur uit heel het Nederlandse taalgebied – op Anne Frank na.

Zo lijkt bij nader toezien Ruusbroecs biografie toch heel wat meer dan louter stoffelijk omhulsel, maar juist fundamenteel verweven met zijn schrijverschap. Ik zou als werkhypothese durven wagen dat deze mysticus niet minder dan Jacob van Maerlant met zijn context correleert. Dat neemt intussen niets van Ruusbroecs grootheid weg; ik denk zelfs dat deze alleen maar meer tot leven zal komen. Het te bereiken resultaat is een veel realistischer, gedifferentieerder beeld van Ruusbroecs oeuvre, niet als een buiten tijd en ruimte zwevend fenomeen, maar juist heel sterk geworteld in het volle leven. En tot dat volle leven behoort ook de immense invloed die van Ruusbroecs werk is uitgegaan, en die gesymboliseerd wordt in het zgn. Erepaneel van Groenendaal, dat Ruusbroec in het centrum heeft, omkranst door hemels licht en door een schare volgelingen. Ook hun connectie met de grote mysticus en schrijver hoop ik dat wij nader zullen kunnen uitdiepen – van fascinerende mannen zoals de zeldzaam produktieve Bijbelvertaler van 1360 en de schrijvende kok Jan van Leeuwen, en nog in onze eeuw Nobelprijswinnaar Maurice Maeterlinck, die zich in het door hem gekochte klooster op rolschaatsen verplaatste met onder de arm een exemplaar van Ruusbroecs *Gheestelike brulocht*.

In al zijn buitennissigheid toont dit hoe sterk het literaire verleden soms over de eeuwen heen kan spreken tot hen die daar gevoelig voor zijn. Het is voor ons soort mensen een singulier genot om onderzoek te kunnen doen naar het mooiste waarmee de menselijke geest, door middel van zulke wonderen als taal en literatuur, de wereld heeft verrijkt – en het stemt meer dan dankbaar dat wij daar dankzij deze Spinoza-premie weer voor jaren materieel en moreel geruggesteund mee kunnen voortgaan. Ik dank U.

Frits van Oostrom

Aanbieding Handgeschreven wereld

Uitgeverij Prometheus stelt de lezers van de *Nieuwsbrief* van het NLCM in de gelegenheid het onlangs verschenen boek *Handgeschreven wereld. Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen* (330 pagina's) met f 10,- korting per exemplaar te bestellen. De winkelprijs van de bundel bedraagt f 49,90.

CULTUUR IN DE MIDDELEEUWEN

Als u van deze aanbieding, die geldt zolang de voorraad strekt, gebruik wilt maken, wordt u verzocht het betreffende bedrag over te maken op giro-rekening 344683 t.g.v. STICHTING NEDERLANDSE LITERATUUR EN CULTUUR IN DE MIDDELEEUWEN, POSTBUS 9515, 2300 RA LEIDEN (onder vermelding van de titel). U krijgt uw bestelling dan zo spoedig mogelijk thuisgestuurd.

SC

BNM-database bereikbaar via OPC

De *Bibliotheca Neerlandica Manuscripta* (BNM) omvat documentatie van en over handschriften uit de middeleeuwse Nederlanden. Een deel van de gegevens is ingevoerd in een database die sinds september als onderdeel van de Leidse Online Publieks-Catalogus (OPC) vrij toegankelijk is.

Geschiedenis

De BNM is bijna een eeuw oud. Zij werd opgezet als een persoonlijk apparaat door de Vlaamse geleerde W.L. de Vreese (1869-1938), die beseftte dat een grondige bestudering van Middelnederlandse literatuur ingebed moest zijn in een onderzoek van de perkamenten en papieren *codices* (handgeschreven boeken) waarin de teksten overgeleverd zijn. In dat kader bezocht hij honderden bibliotheken, maakte en verzamelde duizenden handschriftbeschrijvingen en ficheerde tienduizenden tekstuele en codicologische gegevens. Na zijn dood werd de BNM – bestaande uit mappen en cassettes met beschrijvingen, indices in de vorm van kaartenbakken, foto's en bandwrijfsels – ondergebracht in de UB Leiden, waar het apparaat sindsdien werd beheerd en uitgebouwd. In 1991 erkende NWO de BNM als landelijk expertisecentrum. Een jaar later startte een door NWO en het toenmalige Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen gefinancierd retroproject dat tot doel heeft: invoer van tekstuele, codicologische en bibliografische gegevens uit de kaartenbakken in een algemeen toegankelijke database. In overleg met Pica, Centrum voor bibliotheekautomatisering werd op basis van het bestaande Gemeenschappelijk Catalogiseersysteem (bedoeld voor het beschrijven van drukken door bibliotheken) een invoermodule voor het beschrijven van handschriften ontwikkeld. Thans is ook de raadpleegmodule voor de BNM-database beschikbaar geko-